

अनेक दुर्घटनाओमांथी सर्जायेली घटना

एटले हरिवल्लभ भायाणी

घरमां हाल्लां कुस्ती करतां होय एवी दारुण गरीबीमां पण दिवसरात महेनत करीने संस्कृतना सातेय विषय साथे बी.ए.मां फर्स्ट क्लास आवेला तेजस्वी विद्यार्थीने आगळ भणवानी धगश होय, परंतु फी भरवा माटेनी रकमनो बंदोबस्त थई शके तेम न होय तो एवा संजोगोमां बिच्चारा विद्यार्थीनी हालत केवी थाय ?

भावनगरनी कोलेजमां आर्ट्सना छेल्ला वर्षमां अभ्यास करता ए विद्यार्थीनी आर्थिक परिस्थिति पहेलेथी ज घणी नबळी कही शकाय तेवी हती. बे टंकनुं मांड मांड पूरुं थतुं होय तेवा कमरा संजोगोमां भणवाना खर्चा तो केमे करीने परवडे तेम नहोता. छतां भणवामां अे पहेलेथी ज होंशियार हतो एटले नानीमोटी स्कोलरशिप मळी रहेती. उपरांत कोलेजना समय पछी ए ट्युशन करतो, एथी थोडीघणी आवक पण थई जती. एने लीधे भणवानुंय थतुं अने घरखर्चनुं गाडुं पण गबडतुं. आ रीते ताणीतूसीने बे छेडा भेगा करतां करतां ज ए विद्यार्थीअे बी.ए.नी डिग्री मेळवी लीधी.

हवे आ विद्यार्थी मुंबई जईने आगळ भणवा मागतो हतो, परंतु भणवा माटेनी जरूरा रकमनी सगवड थई शके तेम नहोतुं. मुंबईमां स्कोलरशिपनी जोगवाई क्यांथी करवी ए एक सवाल हतो. वळी फी भरवा माटेनी रकम केवी रीते ऊथी करवी ए बीजो सवाल हतो. विद्यार्थी मूंझाई गयो. आखरे खूब विचार कर्या पछी एणे एक रस्तो शोधी काढ्यो : 'हुं मुंबईमां नोकरी करीश अने आगळ भणीश.'

'ए जुलाई महिनो हतो. परीक्षानुं परिणाम जाहेर थया पछी पहेली ट्रेन पकडीने हुं मुंबई रहता मामाने घेर पहींची गयो.' संस्कृत, प्राकृत, अर्धमागधी अने अपभ्रंश जेवी भाषाओना विद्वान तथा मोट गजाना साहित्यकार हरिवल्लभ भायाणी जीवनना उत्तरार्धने आरे आवीने ऊभा छे त्यारे जीवनपूर्वार्धनी कथामांडणी करी रह्या छे. एंसी वर्षनी उंमरना आ विद्वान आजथी लगभग

साठ वर्ष पहेलांना संघर्षना दिवसोनी वात करे छे तयारे नजर समक्ष एक चित्र खडुं थई जाय छे : 'मुंबई आव्या पछी शिक्षक तरीकेनी नोकरी मेळववा माटे में जुदी जुदी शाळाओनां चक्कर कापवानुं शुरू करी दीधुं. दरेक शाळाना प्रिन्सिपालने बी.ए.नी डिग्री बतावीने हुं एक ज सवाल पूछतो के तमारे त्यां नोकरी मळी शकशे ?'

संस्कृतमां फर्स्ट क्लास होवाथी को'क शाळांमां तो नोकरी मळी ज रहेशे एवी हरिवल्लभनी दृढ मान्यता हती. परंतु एमनुं नसीब बे डगलां आगळ

कमूस्तांमां क्रांतिकारी ढबे लग्न

'दीकरा, हवे तुं लग्न करी ले....'

दादीमाए आ शब्दो कह्या एटले बत्तीस वर्ष पूरां करीने ३३मा वर्षमां प्रवेशी चूकेला हरिवल्लभे मनोमन निर्णय करी लीधो : 'कोइ सारी, संस्कारी छोकरी जोईने थोडा ज वखतमां लग्न करी लईश....'

दरमियानमां गुलाबदास ब्रोकरना मोटाभाईए एक परिचित कुटुंबनी सुशील कन्या विशे वात करी. हरिवल्लभने ए छोकरी गमी गई. १९५०नी सालमां हरिवल्लभ अने चंद्रकळा विवाहना बंधनमां बंधाई गयां.

ए लग्न एक रीते क्रांतिकारी ज हतां. आ विशे भायाणीदादा कहे छे : ' में लग्न बाबतमां बधा ज सुधारा कर्या. कंकोतरी छपावी नहीं. शुक्रन अंगेनी प्रचलित मान्यताओनुं खंडन कर्युं. लग्न करवा मकरसंक्रांतिना आगला दिवसे एटले कमूस्तांमां पोखंदर गयो. त्रणनो आंकडो अपशुकनियाळ गणाय, सारां काममां त्रण व्यक्ति ना जाय, पण लग्न करवा हुं, मामा अने एक कुटुंबी एम त्रण जण गया.'

लग्नमां चांझो पण लीधो नहोतो. लग्न पछी आजुबाजुनां चार-पांच घरोमां पांच पांच पैडा वहेंची लीधा. आवुं करवामां प्रतिष्ठानो प्रश्न नड्यो नहीं.

आ रीते लग्न कर्या पछीनां ४६ वर्ष बाद आजे भायाणी दंपतीने कोई विध्नो नड्यां नथी. लग्न विशेनी प्रचलित मान्यताओ पायाविहोणी होवानो आनाथी मोटो पुरावो शो होई शके ?

જ હતું.... મુંબઈમાં જૂન મહિનામાં શાळाઓ ખૂલી જતી હોય એટલે સ્વાભાવિક જ શિક્ષકોની ભરતી તો અગાઉથી જ થઈ ગઈ હોય. એથી જુલાઈ મહિનામાં તો એકેય શાळाમાં શિક્ષકની જગ્યા खाली હોવાની શક્યતા નહોતી. એમણે તો આશાના મિનાર બાંધીને કેટકેટલી શાळाનાં પગથિયાં ઘસી નાખ્યા. પણ દરેક ઠેકાણેથી એક જ જવાબ મળ્યો : 'અમારે ત્યાં ન તો જગ્યા છે, ન તો નોકરી.....'

અંગતોનો સંબંધ તરતાં બે કાષ્ઠ જેવો

અવારનવાર પત્ર લખતા લંગોટિયા મિત્રને પ્રત્યુત્તર પાઠવવાની ઇચ્છા હોવા છતાં કામની અત્યંત વ્યસ્તતાને કારણે પત્ર લખવાની ફુરસદ જ ન મળે તો કેવી પરિસ્થિતિ સર્જાય ?

હરિવલ્લભ અને નંદલાલ.... બન્ને બાળપણના ભેરુ. ઘનિષ્ઠ મિત્રો. મોટા થયા પછી બન્ને પોતપોતાનાં કામમાં પડી ગયા. હરિવલ્લભ અમદાવાદમાં અને નંદલાલ ભાવનગરમાં... એક બીજાને મળવાનું ઓછું થઈ ગયું. છતાં બન્ને જિગરજાન મિત્રો પત્રવ્યવહાર દ્વારા એકમેકના સંપર્કમાં રહેતા.

'એક વાર એવું બન્યું કે નંદલાલે ઉપરાઉપરી ત્રણ-ચાર પત્રો લખી નાખ્યા. પણ મને જવાબ લખવાની ફુરસદ મળી જ નહીં. છેવટે નંદલાલે એક પોસ્ટકાર્ડ મોકલી આપ્યું. એમાં સંસ્કૃતની માત્ર ચાર પંક્તિ જ લખેલી હતી'. આજે નંદલાલ તો હયાત નથી, પરંતુ હરિવલ્લભને હજુ પણ એ પંક્તિઓ યાદ છે :

યથા કાષ્ઠમ્ ચ કાષ્ઠમ્ ચ

સમેયાતામ્ મહોદધૌ

સમેત્ય ચ વ્યપેયાતાં તથા ભૂતસમાગમઃ ॥

'આ શ્લોક લખ્યા પછી એક પ્રશ્નાર્થચિહ્ન મુકાયેલું હતું.' આમ કહીને હરિવલ્લભ આ શ્લોકનો અર્થ સમજાવે છે : 'જેમ સમુદ્રમાં એક લાકડું તરતું હોય ને બીજું લાકડું તરતું હોય એ ક્યાંક ભેગાં થાય ને પછી છૂટાં પડી જાય તેમ શું માણસોનો સંબંધ આમ જ રહેશે ?'

આ પત્ર મળ્યા પછી હરિવલ્લભને એટલો અફસોસ થયો કે તરત જ કાગળ-કલમ લઈને બેસી ગયા અને જવાબ લખી નાખ્યો.

‘दरेक जग्याएथी ननैयो सांभळ्या पछी मारी आशाना मिनारा कडडडभूस थई गया. हुं निराश थई गयो. मने थयुं के मुंबई आवीने में बहु मोटी भूल करी.’ अमदावादना सेटेलाईट रोड पर आवेली वीमानगर कोलोनीमां एक नानकडा बंगलामां रहेता भायाणी दीवालने अडीने गोठवेली खाट पर बेसीने को’क विद्यार्थीनो प्राकृत भाषामां लखायेलो महानिबंध तपासी रह्या छे. ‘समकालीन’ साथे वातचीत करती वखते ते महानिबंध एक बाजुए मूकी दे छे. पछी माथा परना संपूर्ण सफेद थई गयेला वाळमां हाथ फेरवी लईने कथानो दोर सांधी ले छे : ‘मारे विद्याभ्यास तो करवो ज हतो. परंतु नोकरीनुं ठेकाणुं पड्युं नहीं एटले नाणाकीय सगवड करवानो सवाल तो ऊभो ज हतो. हुं नासीपास थई गयो. एक तरफ मने लाग्युं के भणवानी इच्छा अधूरी रही जशे अने बीजी तरफ रही रहीने अेवो ज विचार आवतो हतो के भविष्यमां घोर अंधकार छावाई गयो.’

हवे हरिवल्लभ सामे बे विकल्प हता : मुंबईमां रहीने नोकरीनी शोध कर्या करवी अथवा तो बिस्तरापोटलां समेटी लईने भावनगर पाछा फरी जवुं. हरिवल्लभ आ बेमांथी कयो विकल्प पसंद करवो अेनी द्विधामां हता ए दरमियान एक मित्र मळवा आव्यो. हरिवल्लभ साथेनी वातचीत दरमियान अेमनी आर्थिक संकडामण विशे जाणी लीधी पछी मित्रे साची सलाह आपी.

‘भारतीय विद्याभवनमां कनैयालाल मुनशीने मळो ने..... अे तो तेजस्वी विद्यार्थीअेने स्कोलरशिप आपे छे.’

‘मुनशीजी तो केवडा मोट्टा माणस छे... अेमने मळवा केवी रीते जवाय ?’

‘पण एक वार मळी लेवामां शो वांधो छे ? बहु बहु तो अे ना पाडी देशे. कई मारी तो नहीं नाखे ने ?’

मित्रनी सलाह मात्र सलाह ज नहोती, अंधारामांथी अजवाळा तरफ लई जतुं आशानुं छेहुं किरण हतुं. कदाच अेटले ज मित्रे आपेली शीखना शब्दो हरिवल्लभने गळे ऊतरी गया. अेमणे मुनशीजीने मळवानो निर्णय करी लीधो. जो के मुनशीजी जेवा विद्वानने मळवा पहेलेथी अेपोईन्टमेन्ट लेवी जोईए अेवी कोठासूझ अेमनामां नहोती. अेटले अगाउथी कहेवडाव्या विना

જ એક સવારે આઠ વાગ્યે હરિવલ્લભ મુનશીજીના ઘેર પહોંચી ગયા. એમણે ઘંટડી વગાડી. થોડી જ વારમાં નોકરે બારણું ઉઘાડ્યું.

‘મારે મુનશીજીને મઠ્ઠવું છે....’ હરિવલ્લભના અવાજમાં અચકાટ હતો.

‘સાહેબ તો સૂતા છે. તમે અડધો કલાક રહીને આવજો.’ આમ કહીને નોકરે કમાડ વાસી દીધાં.

હરિવલ્લભ આ જવાબ સાંભળીને હતાશ થઈ ગયા, પરંતુ હિંમત હાર્યા નહીં. મુનશીજીને મઠ્ઠીને જ પાછા જવું એવો દૃઢ નિશ્ચય એમણે કરેલો એટલે થોડા સમય પછી ફરીથી આવવાનો નિર્ણય કર્યો. પળ સવાલ એ હતો કે ત્યાં સુધી સમય કેવી રીતે પસાર કરવો ?

‘.....ત્યારે મુંબઈમાં હેંગિંગ ગાર્ડન ઘણું જાણીતું હતું.’ હરિવલ્લભ ભાયાણીની જીવનકથામાં એક પછી એક દૃશ્યો ઉમેરાતાં જાય છે. આ દૃશ્યો વિશે વાત કરી રહેલા ભાયાણી અનુસંધાનનું સંધાણ કરે છે : ‘એ ઉદ્યાન મુનશીજીના ઘરની નજીક જ હતું, એટલે હું તો ત્યાં પહોંચી ગયો. લગભગ પાંત્રીસ મિનિટ સુધી ત્યાં લટાર માર્યા પછી મુનશીજીના ઘેર પાછા ફરવા મેં પગ ઉપાડ્યા.’

હરિવલ્લભ હેંગિંગ ગાર્ડનથી મુનશીજીના ઘર તરફ પગલાં પાડી રહ્યા હતા ત્યારે એમના મનમાં સતત ફફડાટ હતો કે કોઈ પળ જાતની ઓઢાણપિછાણ ન હોવાને લીધે મુનશીજીના ઘેરથી ખાલી હાથે તો પાછા નહીં ફરવું પડે ને ?

‘દિલમાં એક પ્રકારના ડર સાથે ફરી એક વાર હું મુનશીજીના ઘરમાં દાખલ થયો, પરંતુ એમણે પ્રેમાઢ આવકાર આપ્યો એટલે મારા મનમાં પેસેલી ફડક દૂર થઈ ગઈ.’ સંસ્કૃત વિદ્વાન, નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક અને નર્સિંહ મહેતા સાહિત્યિક પુરસ્કાર જેવાં અનેક સન્માનોથી પુરસ્કૃત હરિવલ્લભ ભાયાણી મુનશીજી સાથેની પહેલી મુલાકાતનું વર્ણન કરી રહ્યા છે : ‘હું ફરીથી ગયો ત્યારે મુનશીજી અને એમનાં પત્ની ચાપાણી કરી રહ્યાં હતાં. એમણે મને જોયો ત્યારે કોઈ પળ ઓઢાણ ન હોવા છતાં પ્રેમથી આવકાર આપીને બેસાડ્યો.’

ત્યાર પછી કનૈયાલાલ મુનશી અને હરિવલ્લભ ભાયાણી વચ્ચે આ પ્રકારનો સંવાદ થયો.

‘બોલો, શું કામે આવ્યા છો....’ મુનશીજી સીધા જ મુદ્દા પર આવી ગયા.

‘હું ભાવનગરથી આવ્યો છું. સંસ્કૃતના વિષય સાથે બી.એ.માં ફર્સ્ટ ક્લાસ આવ્યો છું. આગલ ભળવાની ઇચ્છા છે, પણ પૈસાની તંગી....’ હરિવલ્લભે એક જ શ્વાસે આગમનનું પ્રયોજન જણાવી દીધું.

‘તમને સ્કોલરશિપ અને નોકરી બન્ને મળી જશે.’ મુનશીજીએ હરિવલ્લભના માથા પરથી પહાડ જેવડો ભાર હઠવો કરી દીધો.

કનૈયાલાલ મુનશીના એક જ વાક્યથી હરિવલ્લભના ડગમગતા પગ સ્થિર થઈ ગયા. મહુવાના તેજસ્વી છોકરાને જાણે કે મુંબઈમાં રહેવાની સ્વીકૃતિ મળી ગઈ. પચાસ રૂપિયાની સ્કોલરશિપ, ભારતીય વિદ્યાભવનમાં લેક્ચરરની નોકરી, અંધેરીમાં રહેવાનું અને આગલ ભળવાનું... દારુણ ગરીબીમાં ઝૂછેલા એક તેજસ્વી વિદ્યાર્થીને આનાથી વધું શું જોઈએ ?

‘હું બે પીરિયડ લેક્ચર લેતો અને બાકીના સમયમાં ભારતીય વિદ્યાભવનની લાઈબ્રેરીમાં બેસીને અભ્યાસ કરતો.’ અહીં સુધી કહીને હરિવલ્લભ ખાયાળી સહેજ અટકે છે. પછી લાઈબ્રેરીની સમૃદ્ધિ વિશે વાત આગલ વધારે છે. ‘તે સમયમાં મુનશીજીએ કલકત્તાના એક ગૃહસ્થ પાસેથી પચાસ હજાર રૂપિયામાં રેફરન્સ લાઈબ્રેરી खरीदी લીધેલી. એમ.એ.નું ભળતો હતો ત્યારે અને ત્યાર પછી પણ મેં એ લાઈબ્રેરીનો ઘણો જ લાભ લીધો. એ લાયબ્રેરીમાં બેસીને જ મેં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અર્ધમાગધી, વેદાન્ત અને બ્રાહ્મણ પરંપરાનાં શાષ્ટ્રોનો અભ્યાસ કર્યો.’

ભારતીય વિદ્યાભવનમાં એમ.એ.ના અભ્યાસકાલ દરમિયાન હરિવલ્લભના જીવનને નવો વલ્લંક, નવી દિશા મળી. એક સંસ્થા જેટલું કામ કરતા જીવતાજાગતા જ્ઞાનકોશ સમા મુનશીજીના જ્ઞાનનો લાભ તો એમને મળ્યો જ. ઉપરાંત પ્રાકૃત ભાષાના વિદ્વાન જૈન મુનિ જિનવિજયજી સાથે સંપર્ક થયો. બન્ને વિદ્વાનોના માર્ગદર્શન અને પોતાની મહેનતને કારણે હરિવલ્લભ એમ.એ.માં ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ આવ્યા.

‘એમ.એ. કર્યા પછી સંસ્કૃત સાથે પી.એચ.ડી. કરવાનો વિચાર કરેલો પણ મુનિ જિનવિજયજી સાથે કામ કરવાના પ્રબલ મોહને લીધે મેં

પ્રાકૃતમાં જ પીએચ.ડી. કરવાનો નિર્ણય કરી લીધો.' જૈન મુનિ સાથે કામ કરવાની તક મળવાને કારણે હરિવલ્લભ ભાયાણી ધન્યતા અનુભવે છે.તે કહે છે : 'મુનિ જિનવિજયજી સાથેના સંપર્કને લીધે જ મારો અપભ્રંશ અને જૈન પરંપરાનો અભ્યાસ થયો. મને જૈન પરંપરામાં રસ પડ્યો એટલે એ જ વિષયમાં પીએચ.ડી. કરવાનું નક્કી કરી લીધું.

હરિવલ્લભ તેજસ્વી હતા, છતાં પીએચ.ડી. કરતી વખતે એક મુશ્કેલી એમને નડી. એમને માટે જરૂરી હોય તેવા સંદર્ભગ્રંથો ભારતીય ભાષામાં નહોતા. પરંતુ જર્મન ભાષામાં તે વિષય પર સારું એવું કામ થયું હતું, એટલે હરિવલ્લભ જર્મન ભાષા શીખી ગયા. એમણે સેકન્ડહેન્ડ જર્મન ડિક્શનરી પણ વસાવી લીધી, જેથી ભાષા સમજવામાં મુશ્કેલી પડે નહીં. થોડા જ સમયમાં એ કામચલાઉ જર્મન ભાષા શીખી ગયા. ભાયાણીદાદા કહે છે : 'પહેલાં હું આ જ રીતે લેટિન ભાષા શીખેલો. આ વખતે જર્મન શીખી લીધું.' દિવસરાત એક કર્યા પછી, ખૂબ મહેનત કર્યા પછી એમને પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી મળી गई.

હરિવલ્લભ પીએચ.ડી. કરતા હતા તે દિવસોમાં બે ઘટના બની गई. એક તો એમનો પગાર વધ્યો અને એ દાદીમા પોતીમાને મહુવાથી મુંબઈ લઈ આવ્યા. આ સંદર્ભમાં વાત કરતાં તેઓ કહે છે : 'અગાઉ તો હું ટ્રાવેલ પૂરતા પૈસા રાખી લઈને બાકીની રકમ મહુવામાં દાદીમાને મોકલી આપતો, પરંતુ પગાર વધીને ત્રણસો રૂપિયા થયા પછી મેં વિલેપાર્લેમાં રૂમ ભાડે રાખી લીધી. આ રીતે પૈસા અને જગ્યા બન્નેની સગવડ થવાથી હું દાદીમાને મુંબઈ, મારી પાસે લઈ આવ્યો.'

અત્યાર સુધી હરિવલ્લભ સાવ એકલા હતા, એટલે લોજમાંથી ટિફિન મગાવી લઈને ભોજનને પ્રબંધ કરતા હતા. પરંતુ દાદીમા મુંબઈ આવ્યાં પછી હરિવલ્લભે અભ્યાસ કરવો પડતો અને ઉપરથી રસોઈ પણ કરવી પડતી. આ વિધાનના અનુસંધાનમાં તેઓ કહે છે : 'અગાઉ એક વાર ગાયે દાદીમાને વગાડેલું એથી એમને હાથે કાચમની ખોડ રહી ગયેલી. એ કામ તો કરી જ શકતાં નહોતાં. એમાંય મોટી ડંપરને લીધે આંખે અંધાપો આવી ગયેલો અને એમના દાંત પણ નહોતા, એટલે જમવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. શરુશરુમાં તો લોજનું ખાણું જ મગાવ્યે રાખ્યું, પણ ખાતના દાણા કઠળ રહી જતા હોવાથી

દાદીમા બોચા મોઢે એ ચાવી શકતાં નહીં. એટલે લોજનું ખાણું બંધ કરીને
 એકાદ મહિનો રસોયો રાખી જોયો, પણ એય ફાવ્યું નહીં. એથી મેં જ બન્ને
 ટંકની રસોઈ બનાવવાનું નક્કી કરી લીધું.'

હરિવલ્લભને પહેલેથી જ કોઈ કામ કરવાની આલસ નહીં. રસોઈ
 કરવામાં એમને ન તો કંટાળો આવતો, ન તો શરમ આવતી.... તેઓ કહે
 છે : 'મને નાનપણથી જ હાથે કામ કરવાની ટેવ હતી. ત્યારે તો હું કૂવામાંથી
 પાણી સોંચતો, સવારે નદીએ જઈને કપડાં ધોઈ નાખતો અને બીજાં નાનાંમોટાં
 ઘરકામ પણ કરતો. એ વચ્ચે મેં રસોડાનું કામ તો નહોતું કર્યું, પણ
 દાદીમાને ચૂલો ફૂંકતાં અને રસોઈ કરતાં જોતો રહે.'

બાલ્યાવસ્થામાં જાણેઅજાણે હરિવલ્લભે કરેલું આ નિરીક્ષણ યુવાવસ્થામાં
 એમને કામ લાગી ગયું. જો કે એમણે ચૂલો તો નહોતો ફૂંકવો પડ્યો પણ
 લાંબા સમય સુધી સગડી પેટાવવી પડેલી. તેઓ કહે છે : 'મુંબઈમાં તો મારે
 ત્યાં સ્ટવ હતો એટલે રસોઈ કરવામાં ઝાઝી માથાકૂટ થતી નહોતી, પણ યુદ્ધના
 દિવસોમાં કેરોસીનની ઘણી તંગી હતી. બજારમાં કેરોસીન મળતું નહોતું.
 કેરોસીન વગર સ્ટવ કેવી રીતે પેટાવવો ? મેં સગડી પેટાવવાનું શરૂ કરી
 દીધું. કેરોસીનમાં પલાઢેલી કાકડી મૂકીને સગડી સઢાવતો અને દાઢચોખાનું
 આંધળ ચડાવી દેતો.'

અત્યારે તો પ્રેશર કૂકરની સગવડ છે એટલે દાઢચોખા ઝટપટ રાંધી
 શકાય છે, પરંતુ તે સમયે કૂકર નહોતાં. છતાં સમયની બચત કરવા હરિવલ્લભ
 એકસાથે જ દાઢચોખા ચડાવી દેતા. પાકકઢામાં નિષ્ણાત બની ગયેલા
 હરિવલ્લભ રસોઈના કીમિયાઓ વિશે વાત કરી રહ્યા છે : 'હું એક તપેલીમાં
 દાઢ અને બીજી તપેલીમાં ચોખા મૂકી દેતો. પછી બન્ને તપેલી એક પર એક
 રહે તે રીતે સગડી પર એક સાથે ગોઠવી દેતો.' સગડી પર દાઢચોખા ચડતાં
 તો સહેજે કલાક નીકળી જાય. એટલે ત્યાં સુધી શું કરવું ?

'....ત્યાં સુધી હું ફરવા નીકળી જતો.' આમ કહીને હરિવલ્લભ
 ખાયાણી અતીતમાં સરી જાય છે : 'મુંબઈમાં ગુલાબદાસ બ્રોકર, મનસુખલાલ
 ઝવેરી અને અમૃતલાલ યાજ્ઞિક જેવા મારા મિત્રો હતા. હું એમની સાથે જુહુ
 સુધી ફરવા જતો. ક્યારેક ગોકળીબાઈ સ્કૂલના મેદાનમાં અમે વોલીબોલ

રમતા. આ રીતે એકથી દોઢ કલાક સુધી સમય પસાર કરીને ઘેર પાછો આવું ત્યાં સુધીમાં દાઢચોખ્ખા રંધાઈ જતાં. પછી રોટલીશાક બનાવતો. ક્યારેક ફરસાણ પળ બનાવતો અને દાદીમાને જમાડીને અગિયાર વાગ્યે ઘેરથી નીકળી દતો. પછી સાંજે ઘેર પાછો આવું એટલે પહેલાં રસોઈ બનાવતો અને દાદીમાને જમાડી દેતો.’

એક જુવાન માત્ર એનાં દાદીમાનું બે સમયનું ભાણું સાચવવા માટે જાતે પોતે રસોઈ કરે એ વાત સાંભળીને જ મારાતમારા જેવાને નવાઈ લાગે. પરંતુ હરિવલ્લભને તો એમાં જરાય નવાઈ લાગતી નથી. તેઓ કહે છે : ‘પહેલેથી જ દાદીમાનું મારા સિવાય અને મારું દાદીમા સિવાય કોઈ નહોતું. દાદીમાએ મને સંભાળવા માટે આખી જિંદગી વૈતરું કર્યું હોય તો હું શું એમનું બે ટંકનું ભાણું ન સાચવી શકું ?’

દાદીમાની વાત કરતાં કરતાં ખાયાણીદાદાની આંખમાં ફલ્કફલ્કિયાં બાઝી જાય છે. એમનો અવાજ લાગણીસભર બની જાય છે :

‘મારા દાદીમાએ તો આખી જિંદગી ઢસરડો જ કરેલો.... બાર વર્ષની ઝંમેરે એમના લગ્ન થયાં. તેરમા વર્ષે મારા પિતા ચુનીલાલનો જન્મ થયો અને ૧૪ મા વર્ષે તો દાદીમા વિધવા થઈગયાં. એક તો કાચી ઝંમેર, આંગળીએ એક વર્ષનું બાલક ને ઉપરથી વૈધવ્યનો બોજ... આવા કપરા સંજોગોમાં સુરક્ષિત રીતે જીવવા માટે દાદીમા એમના પિયર મહુવા આવી ગયાં. દાદીમાનું પિયર સાધારણ સ્થિતિનું હતું. દોઢસો વર્ષ જૂનું ત્રણ માલનું મકાન હતું. દાદીમા એમના દીકરા સાથે એ મકાનમાં બીજે માલે રહેતાં. એ પરોઢિયે પાંચ વાગ્યે ઝૂઠીને દઢળાં દઢળાં, પાણી ભરતાં, વાસીદું વાલ્લતાં અને બીજાં ઘરકામ કરતાં. સવારથી રાત સુધી કામ કરીને એ પથારીમાં પડતાં ત્યારે દીકરા ચુનીલાલનું મોઢું જોઈને એમનો બધો જ થાક ઝૂતરી જતો : ‘આ દીકરો જ તો મારા ઘડપણનો એકમાત્ર સહારો છે.’

એક પછી એક દિવસો પસાર થવા લાગ્યા. દાદીમાનો દીકરો ચુનીલાલ જુવાન થઈ ગયો. દાદીમાએ એને પરણાવ્યો. પરંતુ એક દીકરીનો જન્મ થયા પછી ચુનીલાલનાં પત્નીનું અવસાન થયું, એટલે દાદીમાએ ગંગા નામની સુંદર સ્ત્રી સાથે ચુનીલાલના પુનઃ વિવાહ કર્યા. થોડા જ વખતમાં ગંગાનો ઢોલો ભરાયો.

દાદીમાના તો જાણે સુખના દિવસો આવી ગયા.

‘૧૯૧૭ની ૨૬મી મેના દિવસે વૈષ્ણવ કુટુંબમાં મારો જન્મ થયો.’
હરિવલ્લભ ભાયાણી પોતાના જન્મ સાથે જોડાયેલી ઘટના વિશે વાત કરી રહ્યા છે : ‘ઘરમાં દીકરાનો જન્મ થવાથી સ્વાભાવિક જ અમારા નાના કુટુંબમાં ખુશાલી વ્યાપી ગઈ, પરંતુ એ ખુશી લાંબો સમય ટકી નહીં. મારી એક વર્ષની ડંમે મારા માતાપિતા મૃત્યુ પામ્યાં અને અમારા ઉછેરનો બોજ દાદીમા પર આવી પડ્યો.’

‘પહેલાં પતિનું મૃત્યુ, પછી નજર સામે જ જુવાનજોધ દીકરા-વહુનું મૃત્યુ અને બે બાલકોના ઉછેરની જવાબદારી....દાદીમા પર તો દુઃખના ડુંગરા ખડકાઈગયા, પરંતુ ઈશ્વરમાં એમને દૃઢ શ્રદ્ધા હતી એટલે બધું દુઃખ સમતાથી જીરવી ગયાં. એ હંમેશાં કહેતાં : ‘જીવનમાં સુખદુઃખ અને તડકીછાંચડી તો આવ્યા જ કરે છે. આપણે ગયા ભવમાં કોઈનું ધરણ કર્યું હશે એટલે આ ભવમાં ભોગવવાનું છે.’

‘દાદીમા પાસેથી મને જીવન જીવવાના ઘણા પાઠ શીખવા મળ્યા. એ ખૂબ સ્વમાની હતાં અને ક્યારેય કોઈની આગળ હાથ લાંબો કરતાં નહીં.’
ભાયાણીદાદા તે સમયની ગરીબાઈ વિશે વાત કરી રહ્યા છે : ‘દાદીમા પહેલેથી જ કરકસર કરીને જીવતાં. તે હંમેશાં કહેતાં કે રૂપિયો હોય તો આઠ આના ધરવો... મારા પિતાનાં મૃત્યુ પછી એમના વીમાના પાંચસો રૂપિયા મળ્યા હતા. તેમાં ત્રણસો ડંમેરીને દાદીમાએ આઠ ટકાના વ્યાજે આઠસો રૂપિયા મૂકેલા. વ્યાજની રકમમાં મામા તરફથી મળતા પચ્ચીસ રૂપિયા ડંમેરાતા. તે ઉપરાંત દાદીમા જાતમહેનતથી કમાઈને અમારું ભરણપોષણ કરતાં હતાં.’

દરમિયાન દાદીમા પર ફરી એક વાર આથ તૂટી પડ્યું. તે વિશે ભાયાણીદાદા કહે છે : ‘મારી પાંચ વર્ષની ડંમે મને અને મારી બહેનને ડાંટિયાની બીમારી થઈ. એમાં મારી બહેન ગુજરી ગઈ અને હું બચી ગયો.’

દાદીમાની હયાતીમાં પૌત્રીનું મૃત્યુ થાય તો દાદીમાના દિલ પર કેવો આઘાત લાગે ? કઠણ કાઢજાનાં દાદીમા આ દુઃખ પણ જીરવી ગયાં. બાલક હરિવલ્લભના હસતા ચહેરા સામે જોઈને એમણે મન વાઢી લીધું : ‘હવે તો એકના એક પૌત્રને ભણાવી ગણાવીને જીવનમાં આગળ વધારવો છે....’

‘મહુવાની પ્રાઇમરી શાળામાં ૧૧ આના ફી હતી. એ વચ્ચે એક આનો પણ ચર્ચા શકવાની ત્રેવડ નહોતી છતાં દાદીમાએ મને મળવા મૂકેલો...’ આમ કહેતાં કહેતાં હરિવલ્લભની નજર સમક્ષ શાળાજીવનનાં દૃશ્યો તરવરી ઊઠે છે : ‘હું શાળામાં હતો ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને હૃદયથી ચાહે તેવા ગુરુઓ મળ્યા. વિદ્યાર્થીઓમાં સદગુણો રહ્યા એ માટે તેઓ જાગૃત હતા. આવા ગુરુઓના સંપર્કમાં રહેવાનું સદ્ગામ્ય મળ્યું. પરિણામે પહેલેથી જ ચારિત્ર્યનું ઘડતર થયું.’

હરિવલ્લભ ભાયાણી ચરિત્રઘડતરની વાત કરે છે ત્યારે એક બ્રાહ્મણ ગુરુનાં સંસ્મરણો તાજાં થાય છે : ‘જ્ઞાનવિજય નામના બ્રાહ્મણ એમના ઘેર પુસ્તકો રાખતા. મહિનાની એક આનો ફી લઈને તે દર શનિવારે બાઢકોને ઘેર બોલાવતા. બાલજીવન અને બાલસરખા જેવાં સામયિકો વાંચવા આપતા અને સદગુણપોથીમાં નોંધ કરાવતા.’

સદગુણપોથી આમ તો એક નોટબુક જ હતી. આ નોટબુકમાં અઠવાડિયાના વાર પ્રમાણે રાનાં પાડેલાં, દરેક બાઢકે આ રાનાંઓમાં સાચેસાચી નોંધ લખવી પડતી. દા.ત. દિવસમાં કેટલી વાર જૂંટું બોલ્યા, કેટલા અપશબ્દો બોલ્યા, ઇ કેટલી વાર પીધી....

‘એ જમાનામાં ઇ પીવી એવ અવગુણ ગણાતો...’ આમ કહીને ભાયાણીદાદા ડમેરે છે: ‘તે સમયમાં તો ઇની વિરુદ્ધમાં રીતસરની ઇવલ ઇાલતી. હોઢીના દિવસે લોકો સરઘસ કાઢતા, જે ગામ આરખામાં ફરીને ‘ઇ છોડો’ના સૂત્રોચ્ચાર કરતું.’

બાઢપણના આવા અનુભવો ઉપરાંત સારા સાહિત્યના વાંચને પણ ચરિત્રનિર્માણમાં મદદ કરી. હરિવલ્લભ કહે છે : ‘મને પહેલેથી જ વાંચનનો શોખ હતો. હું નવરો પડું ત્યારે પુસ્તક લઈને બેસી જતો. એક વાર એક મિત્ર જ્યોતીન્દ્ર દવેનું ‘અમે બધાં’ નામનું પુસ્તક લઈ આવેલો. મને યાદ છે કે શાળામાં રિસેસ દરમિયાન ટુકડે ટુકડે મેં એ પુસ્તક વાંચેલું.’

હરિવલ્લભની વાંચનખૂંધ તો ત્યાર પછી પણ સંતોષાતી જ રહી. આ સંદર્ભમાં વાત કરતાં તેઓ કહે છે : ‘અમારા મહુવામાં એક લાયબ્રેરી હતી. એમાં લવાજમ મરવું પડતું. પણ લાઇબ્રેરીયન બાજુમાં જ રહેતા એટલે લવાજમ વિના જ વાંચવાની સગવડ મળી ગઈ. બાઢપણમાં જ રમણલાલ દેંસાઈની

સામાજિક નવલકથાઓ, કનૈયાલાલ મુનશીની પાટળની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીકૃત સરસ્વતીચંદ્ર ઉપરાંત બંગાળીમાંથી ભાષાંતર થયેલું કૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર વાંચવાની તક સાંપડી. પરિણામે જીવનને એક નવી દૃષ્ટિ મળી.'

સાહિત્યના વાંચન અને સ્વામી વિવેકાનંદ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ તથા મહાત્મા ગાંધી જેવા મહાપુરુષોના જીવનથી પ્રેરિત થયેલા હરિવલ્લભને ખાદી પહેરવાની ટેવ પડી. એમનામાં સ્વાવલંબનના ગુણો કેળવાતા ગયા.

'એ જ અરસા દરમિયાન સંસ્કૃત ભાષા શીખવાનું શરુ થયું.' હરિવલ્લભ ભાયાણી પાસે બાલ્લખના પ્રસંગોનું ખૂટે નહીં તેટલું ભાથું છે. તેઓ કહે છે : 'મને સંસ્કૃતમાં પહેલેથી જ રસ હતો. એમાં એક બ્રાહ્મણ ગુરુ મળી ગયા. એમણે સંસ્કૃતનાં રૂપો ગોલાવીને વ્યાકરણ પાકું કરાવ્યું, એટલે સંસ્કૃત પહેલેથી જ પાકું થઈ ગયું.'

હરિવલ્લભ ભાયાણી સંસ્કૃત વિશે વાત કરે છે ત્યારે અનાયાસ જ નંદલાલ નામનો મિત્ર યાદ આવી જાય છે. આ મિત્ર વિશે વાત કરતાં તેઓ કહે છે : 'નંદલાલનું સંસ્કૃત એટલે સારું હતું કે રજાની ચિઠ્ઠી પળ તે સંસ્કૃતમાં લખતો. એક વાર એનું માથું દુઃખતું હતું ત્યારે એણે સંસ્કૃતમાં રજાચિઠ્ઠી લખી કે, 'બલવતી શિરોવેદના માં બાધતે અતઃ અહં શાલાયાં આગતું ન શક્તોસ્મિ' અર્થાત્ માથું દુઃખવાને લીધે હું શાળામાં આવી શકું તેમ નથી.'

આ નંદલાલના આગ્રહને વશ થઈને જ હરિવલ્લભે મેટ્રિકમાં સંસ્કૃતનો વિષય લીધો. તે સમયમાં મેટ્રિકનાં અભ્યાસક્રમમાં સંસ્કૃતનું ધોરણ બાળકાદંબરીની કક્ષાનું હતું. એટલે જો સંસ્કૃત એકદમ પાકું હોય તો જ સારા માર્ક્સ મળે, નહીંતર પછી ગયા કામથી....

'એ વખતે અમને એક વિદ્વાન જૈન મુનિનો પરિચય થયો.' ભાયાણીસાહેબ જીવનમાં મળેલી સુંદર તક વિશે વાત કરી રહ્યા છે : 'એ મુનિને સંસ્કૃતનું ઊંડું જ્ઞાન હતું. એ મહાજ્ઞાની હતા. એથી એમના જ્ઞાન, એમની વિદ્વત્તાનો લાભ લેવા માટે અમે રોજેરોજ રિસેસમાં એમની પાસે જતા. એક જ મહિનામાં નંદલાલ અને હું દશકુમારચરિત્ર શીખી ગયા.'

મેટ્રિકની પરીક્ષામાં આ જ દશકુમારચરિતનું જ્ઞાન જાણેઅજાણે કામ આવી ગયું. આ સંદર્ભમાં વાત કરતાં ભાયાણીદાદા કહે છે : 'સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરવાનો હતો. આ સવાલ માટે સંસ્કૃતના કોઈ પણ ગ્રંથમાંથી સંદર્ભ લેવાની પરીક્ષકને છૂટ હતી. પરંતુ યોગાનુયોગ તો જુઓ. પરીક્ષકે દશકુમાર ચરિતમાંથી જ એક ફકરાનું અંગ્રેજી રૂપાંતર કરીને એને સવાલ તરીકે મૂક્યો હતો અને અમારે જ એ જ ફકરાનું સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરવાનું હતું.'

પરીક્ષામાં પુછાયેલા ફકરામાં એક શબ્દ હતો, સ્ટ્રોના પોઇઝન....અર્થાત્ ઝેર. હવે જો આ શબ્દનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરવાનો હોય તો પોઇઝન એટલે વિષ થાય. પરંતુ સ્ટ્રોના પોઇઝનનો સંસ્કૃત અનુવાદ શો થતો હશે ?

'અમે તો જૈન મુનિ પાસે દશકુમારચરિત શીખેલા એટલે મને અનુવાદ કરવામાં મૂંઝવણ થઈ નહીં.' આમ કહીને ભાયાણીદાદા ઉમેરે છે: 'મને બરાબર યાદ હતું કે ઝેર એટલે ઉલ્બળ વિષમ્... મેં તો ફકરાનો બરાબર અનુવાદ કર્યો. પરિણામે સંસ્કૃતમાં મને સોમાંથી ૮૨ માર્ક્સ મળ્યા. અને પછી તો આટ રૂપિયાની સ્કોલરશિપ પણ મળી.'

જોકે એકાદ વર્ષમાં જ સ્કોલરશિપ મળતી બંધ થઈ ગઈ. આ વિશે વાત કરતાં હરિવલ્લભ ભાયાણી કહે છે : 'મેટ્રિક પછી બીજા મિત્રોએ સાયન્સ લીધું એટલે મેં પણ જ શાખામાં પ્રવેશ લીધો. પરંતુ વિજ્ઞાનના વિષયોમાં રસ પડતો નહીં. બહારનું વાંચન વધુ કરતો એટલે પરીક્ષામાં ધ્યાન આપી શક્યો નહીં. પરિણામે નાપાસ થયો અને સ્કોલરશિપ મળતી બંધ થઈ ગઈ.'

એકવાર નાપાસ થયેલા હરિવલ્લભે નાસીપાસ થયા વિના જ્ઞાતિની સ્કોલરશિપ માટે અરજી કરી. અરજી મંજૂર થઈ ગઈ એટલે ભાવનગરની કોલેજમાં એમણે આર્ટ્સમાં એડમિશન લઈ લીધું. ત્યાર પછી સંસ્કૃતના વિષય સાથે બી.એ. કર્યું અને મુંબઈ આવીને એમ.એ., પીએચ.ડી. કર્યું.

૧૯૫૧ની સાલમાં પીએચ.ડી. કર્યા પછી બરાબર ત્રણ વર્ષ બાદ હરિવલ્લભ ભાયાણીનું 'વાગ્વ્યાપાર' નામનું પુસ્તક પ્રગટ થયું. ૧૯૫૪ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા આ ભાષાવિષયક પુસ્તકની પૂર્વભૂમિકા સમજાવતાં ભાયાણીદાદા કહે છે : 'હું પીએચ.ડી. કરતો હતો ત્યારે ભારતીય વિદ્યાભવનની લાઇબ્રેરીમાં આર. એલ. ટર્નરલિખિત નેપાળી કોશ જોયેલો. આ કોશમાં પ્રત્યેક શબ્દના

बारथी वधु भाषामां अर्थ आपेला. आ कोशथी हुं प्रभावित थई गयो अने एमांथी प्रेरणा लईने 'वाग्व्यापार' ग्रंथ लख्यो.'

पहेलुं पुस्तक प्रगट थया पछी अत्यार सुधीमां हरिवल्लभ भायाणीनां लगभग सितेर पुस्तको प्रसिद्ध थई चूक्यां छे. आ पुस्तकोनुं विविध विभागोमां वर्गीकरण करी शकाय. दा.त. संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, प्राचीन गुजराती, भाषाविज्ञान अने व्याकरण, लोकसाहित्यविषयक अध्ययन अने लोकगीत संग्रह.... आमांनां केटलांक पुस्तको पर नजर करीए. लीलावतीसार, तारागण, अपभ्रंश लेंग्वेज एन्ड लिटरेचर, दशमस्कंध, मुक्तकमाधुरी, ऋचामाधुरी, मुक्तकमंजरी, भाषाविमर्श, लोकसाहित्यः संपादन अने संशोधन, जैन धर्म : अतीत अने वर्तमान, गोकुळमां टहुक्या मोर, हरि वेण वाय छे रे हो वनमां.....

'आ छेलुं पुस्तक वैष्णवोमां परंपरागत रीते गवातां धोळ काव्योनुं छे. मीरां, नरसिंह महेता अने अन्य भक्तकविओ द्वारा रचित भक्तिगीतोने धोळ काव्यो कहे छे.' भायाणीसाहेब धोळ परंपरानो अर्थ समजावीने 'हरि वेण वाय छे रे...' काव्यसंग्रहनी पूर्वभूमिका समजावे छे : 'आजथी लगभग नव वर्ष पहेलां मालीझो नामना विदेशी संशोधके धोळकाव्यो पर रिसर्च पेपर तैयार करेलुं. ए वखते मने थयुं के हुं तो धोळपरंपरामां ऊछरेलो छुं. जो एक विदेशी वैष्णवोनी धोळपरंपरा विशे संशोधन करी शके तो एक वैष्णव थईने हुं ए काम शा माटे न करी शकुं ?'

त्यार पछी हरिवल्लभे परंपरागत धोळकाव्यो विशे संशोधन करवानुं शरु कर्युं. आ संदर्भमां वात करतां ते कहे छे : 'मारं दादीमाने तो धोळ परंपरानां दोढसो जेटलां काव्यो मोढे हतां. महुवामां ए रोज सांजे सत्संग करतां त्यारे धोळकाव्यो गातां. बाळपेणमां में ओमनी पासेथी ए गीतो सांभळेलां. धोळकाव्यो विशे संशोधन करवानुं शरु कर्युं त्यारे एमांनां केटलांक गीतोनुं मुखडुं याद हतुं तो केटलांकना अंतर.... एकाद-बे अपवादने बाद करतां आखवेआखवां गीतो मने याद नहोतां. ते वखते दादीमा पण हयात नहोतां. एटले मुश्केली ए वातनी हती के अधूरां गीतो पूरां कई रीते करवां ?'

आ सवालना जवाबमां ओमणे एक उपाय शोधी काढ्यो. ओमने

વિચાર આવ્યો કે દાદીમા જે સ્ત્રીવૃંદ સાથે સત્સંગ કરતાં હતાં તેમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓ મઢી જાય તો થોડાંધણાં કાવ્યો તો મઢી જ જશે. એટલે હરિવલ્લભે મહુવા અપ-ડાઉન કરવાનું શરુ કરી દીધું. દાદીમા સાથે સત્સંગ કરતી સ્ત્રીઓને શોધવાનો એમણે પ્રયાસ કર્યો. કેટલીક સ્ત્રીઓ હયાત નહોતી તો બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ પાસે અરધાંપરધાં ગીતો મઢી આવ્યાં. હરિવલ્લભે આ તમામ ગીતોનો સંગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેમનું કાર્ય તો હજુ અધૂરું જ હતું. એમણે અધૂરા ગીતો પૂરાં કરવાનાં હતાં અને બીજાં ગીતો એકઠાં કરવાનાં હતાં.

હરિવલ્લભ એટલે સંશોધનનો જીવ. એક કામ હાથમાં લે તો પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી એમના જીવને ચેન પડે નહીં. ધોઢ કાવ્યોની શોધ માટે એમણે નવી દિશામાં વિચાર કરવાનું શરુ કરી દીધું. આ વિશે વાત કરતાં તે કહે છે : 'કન્યાશાઢ્ય શરુ થઈ તે દિવસોમાં બહેનો બે-ત્રણ ચોપડીઓ ભળતી. એટલે સ્વાભાવિક જ આ ભળેલી બહેનોએ ધોઢકાવ્યો નોટબુકમાં ઉતારી લીધાં હોય. જો ક્યાંકથી આવી ધોઢપોથી મઢી જાય તો કામ સરઢ થઈ જાય.'

હવે ભાયાણીદાદાએ ધોઢપોથીની શોધ કરવાનું શરુ કર્યું. તપાસ કરતાં મહુવાનાં એક શિક્ષિકા બહેન પાસેથી ધોઢપોથીની એક પ્રત મઢી આવી. એમ કરતાં કરતાં તેમણે લગભગ સાઢ ગીતો એકઠાં કરી લીધાં.

ધોઢ કાવ્યો તો મઢી આવ્યાં, પરંતુ તે ગીતો એના મૂઢ સ્વરૂપમાં, અસલ રાગમાં સાચવવાં પળ જોઈએને ? હરિવલ્લભ કહે છે : 'મને આ ગીતોના મૂઢ રાગ આવડતા હતા. એટલે હસુ યાજ્ઞિકની મદદથી મેં ગીતોનું સ્વરાંકન કરવાનું નક્કી કર્યું. હું ગાતો જાઉં અને હસુ તેને સ્વરાંકન કરે.... આ રીતે તમામ ગીતો અમે સ્વરાંકન કર્યાં. ત્યાર પછી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી બૃહદ્ ધોઢકાવ્યો ત્રણ ભાગમાં પ્રગટ કરાયાં.'

હવે પછી હરિવલ્લભ ભાયાણી જૈનોમાં પરંપરાગત રીતે ગવાતી સજ્જાયોનો આ જ પ્રકારનો સંગ્રહ તૈયાર કરવા માગે છે. તે કહે છે : 'વૈષ્ણવોમાં ધોઢ કાવ્યોનું જેટલું મહત્ત્વ છે તેટલું જ મહત્ત્વ જૈનોમાં સજ્જાયનું છે. સજ્જાય વિશે મેં કેટલાક સંગ્રહ ભેગા કર્યા છે. સ્વરાંકનનું થોડું કામ થયું છે, બાકીનું અધૂરું છે. હવે આ કામ ક્યારે પૂરું થાય છે....'

એસી વર્ષની ડુંગરે હજુ પળ સતત કામ, કામ અને કામમાં પરોવાયેલા રહેતા ભાયાણીદાદાને જોઈને આપણને સ્વાભાવિક જ નવાઈ લાગે છે. પરંતુ એમને આ વાતની જરાય નવાઈ લાગતી નથી. એ કહે છે : 'હું નસીબમાં માનતો નથી. ભાગ્યમાં હશે તો થશે એમ માનીને હાથ પર હાથ ધરીને બેસી રહેતો નથી. હું તો પહેલેથી જ પુરુષાર્થ કરતો આવ્યો છું અને હજુ પળ કરતો રહીશ...'

માત્ર પુરુષાર્થના જોરે જ જીવનમાં આગલ વધેલા વિદ્વાન હરિવલ્લભ ભાયાણીએ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સન્માનો મેળવ્યાં છે. આજના દિવસમાં દેશપરદેશના વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકો એમની પાસેથી માર્ગદર્શન લેવા આવે છે. વિદેશી યુનિવર્સિટીઓ એમની જ્ઞાનની ગંગાનો લાભ લેવા માટે નિમંત્રણ આપે છે. છતાં ભાયાણીદાદાને પોતાની વિદ્વત્તા માટે નથી અભિમાન કે નથી અહંકાર.... પ્રાકૃતનાં પ્રૂફ જોતાં જોતાં એ સાહજિકતાથી કહી દે છે : 'મારામાં આગલ વધવાની ક્ષમતા હતી તેમ બીજાઓમાં પણ હશે. પરંતુ મને મુનશીજી અને મુનિ જિનવિજયજી જેવા વિદ્વાનોનું માર્ગદર્શન મળ્યું એટલે આ કક્ષાએ પહોંચી શક્યો છું. બાકી મહુવા જેવા ગામડાગામમાં રહેતો એક દરિદ્ર છોકરો. સંશોધક અને સાહિત્યકાર બની શકે એવી તો કલ્પના પણ ક્યાંથી કરી શકાય ?'

(પ્રેષક : ઉત્પલ ભાયાણી)